

АВТОРСЬКЕ ВИКОРИСТАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬУ «ЩОДЕННИКУ» ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Статтю присвячено особливостям використання, функціонально-стилістичного навантаження фразеологічних одиниць у

«Щоденнику» Олександра Довженка. Проведено глибокий аналіз як узуальних, так і okazіональних, трансформованих фразеологізмів у щоденникових записах письменника.

Ключові слова: мовна особистість, фразеологічна одиниця, узуальна форма, okazіональна форма, трансформації фразеологізмів, стилістичний ефект.

У лінгвістичних розробках кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. спостерігається посилення уваги науковців до проблем, пов'язаних із функціями, лінгвостилістичними потенціями, текстотворчими можливостями, прагматикою фразеологічних одиниць (ФО) як компонентів індивідуального світобачення мовної картині світу письменника.

На думку С.Я. Єрмоленко, системність індивідуального стилю ґрунтується на формуванні мовної картині світу, в якій поєднано загальне й індивідуальне, загальне й одиничне [4, 5]. Використання мовних засобів підпорядковане розкриттю ідейних та естетичних настанов митця. Мовна картина світу художника слова є вербальним відображенням світовідчуття письменника, його ціннісних орієнтирів. Фразеологічний склад мови – це фрагмент концептуальної картині світу, у якій представлені риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу.

Проблемам функціонування ФО в авторських текстах присвячено роботи Л. Г. Авксентьєва, М. Ф. Алефіренка, В. М. Білоноженко, В. М. Вакурова, І. С. Гнатюк, В. С. Калашника, М. П. Коломійця, Ю. Ф. Прадіда, А.П. Супрун, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, В. А. Чабаненка та ін. Однак багатоплановість предмета дослідження, а також різножанрова сфера функціонування цих мовних одиниць зумовлює можливість і необхідність подальшого вивчення проблеми.

Мова «Щоденника» Олександра Довженка на сьогодні є практично не дослідженою і становить значний науковий інтерес. Зокрема, актуальним є аналіз фразеологічного матеріалу щоденникових записів як одного з вагомих компонентів мовної категоризації особистості автора.

Як зазначає Т.А. Космеда, у щоденнику автор – це мовна особистість, феномен психологічної і культурологічної саморегуляції, що проявляється в автокомунікації [5, 15]. Комунікативна специфіка щоденникових записів, у якій на інформативність тексту накладається емоційно-експресивна лінія автора-оповідача, визначає прагматичний зміст мовних засобів, зокрема фразеологічних одиниць. Особливістю таких текстів є, по-перше, підпорядкування описуваних подій законам часової (хронологічної) послідовності, по-друге, виявлення виразного суб'єктивного, авторського ставлення, зафіксованого в структурно-мовних ознаках аксіологічного тексту.

Кожна фразеологічна одиниця містить конотативний макрокомпонент, структурований емоційно-оцінним, експресивним, стилістичним, образним мікрокомпонентами та іншими прагматично орієнтованими відрізками смислу. Аналіз конкретних текстів дає змогу чітко визначити стилістичне навантаження фразем. «ФО поза текстом становить абстрактну схему, яка у кожному конкретному випадку

наповнюється особливим, властивим лише даному контексту змістом» [2, 72-73]. Мовна картина світу майстрів слова розкриває текстову модель, що репрезентує індивідуальний образ світу автора.

У статті під терміном «узуальний» розуміємо значення і структуру фразеологізму, закріплені за ним у системі мови і зафіксовані в словниках; під терміном «okazіональний» – різноманітні індивідуально-авторські зміни, семантичні і структурно-семантичні трансформації ФО.

У традиційній, узуальній формі і значенні Олександр Довженко використовує як нейтральні, міжстильові, так і книжні ФО, проте найбільша питома вага припадає на розмовні стійкі сполуки. Хоча узуальне використання і розглядається як нормативне, у процесі контекстуальної реалізації, відповідно до поставленої автором мети, фразеологізми можуть набувати додаткових емотивно-експресивних відтінків [6, 22].

Оскільки фразеологізми за планом змісту є більш емотивно насиченими, експресивними, місткими сполуками порівняно з однослівними синонімами, автор досить часто послуговується ними для номінації певної сфери позамовної дійсності. Так, емоційна наснаженість фразеологізмів звична у контекстах, що містять самохарактеристику, відображення психологічного стану оповідача: *Ходжу засмучений і місця собі не знаходжу* (3, 199); *Так мені стало гидко і так противно, що й*

досі не можу **прийти до тями** (3,101). Яскравим засобом авторської оцінки (переважно негативної) стійкі сполуки є також при наданні характеристики іншим особам чи подіям: *Я бачив навколо себе дрібноту душевну й розумову. І ні на **гріш** смаку навколо* (3, 326); *Я ніде не читав ще ні одної критичної статті ні про безладдя, ні про дурнів, а їх хоч **греблю гати**...* (3, 174).

Досить часто автор вдається до поєднання в одному реченні кількох ФО, близьких за семантикою та емоційно-експресивним забарвленням, або фразеологізмів та еквівалентних їм слів. При цьому лексичні та фразеологічні одиниці або доповнюють одна одну, або, маючи однакову семантику і подібні конотації, посилюють стилістичний ефект від використання лексем і фразем: *Я **наступив на горлянку** і **задушив** усі мої плани, всі мрії про п'єси, про мій рідний край, про Дніпро, і тепле повітря, і ніжні береги моїх річок, провічне свято просторів* (3, 338).

Фраземи *туманити голову* і *дурити голову* мають схожу семантику. Уживання їх автором у вузькому контексті сприяє інтенсифікації виразності: *Яка тільки наволоч **не затуманює, не задурює голову** наївним дурним українським дядькам...* (3, 229). У цьому випадку, поєднуючись з негативно конотованими лексемами, фразеологізми створюють відчутний сатиричний ефект.

Прийомом нагромадження фразеологізмів автор користується і для відображення власних глибоких душевних переживань: *Я почуваю себе **на грані** катастрофи. Мене або вб'є скоро грудна жаба, або я сам себе якось уб'ю, так мені нестерпно **важко на душі**. Позбавлений громадської роботи, ізольований од народу, од життя. Я **дійшов уже до краю*** (3, 265).

Використовуючи поряд кількох різних за значенням фразеологічних одиниць, автор досягає стилістичного ефекту звучання живого усного слова: *–Еге. Отакій і мій Семен. Його **огнем печи, на кускиріж**, ну не одступить і ні за які **гроші** не піддасться* (3, 107).

Народнорозмовне джерело фразеологізмів можна простежити і у вигуківих стійких сполуках з емоційно-оцінним значенням і здебільшого лайливою конотацією, які відображають живу, безпосередню реакцію на певні об'єктивні реалії життя: *–**Чорт його знає**, що воно таке почалося* (3, 11); *– А не знають того, **трясця їх матері**, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутиться* (3, 112).

Контекстуально-авторські перетворення ФО вважаються оказіональними змінами, бо вони «хоча й закладені в потенції фразеологічної системи, не є одиницями мови, а тільки мовлення, оскільки виконують функцію виражального засобу, який обслуговує суто конкретну мовленнєву ситуацію конкретного контексту» [1, 111].

Можливість оказіональних змін ФО зумовлена їх природою, тобто відносною стійкістю і семантичною нерозкладністю, нарізнооформленістю, відтворюваністю. Замінюючи компоненти, автор ніби дає нове життя відомій, з децю втраченими художніми характеристиками ФО, робить її об'єктом подвійної виразності [7, 149].

У мові «Щоденника» зафіксовано оказіональні варіанти фразеологізмів, вживання яких є проявом індивідуальних рис творчої манери автора: *язиком **галакати*** (у ФСУМ – *язиком плескати, патякати, плести* [8, 645]), *душа кров'ю обливається* (*серце кров'ю обливається* [8, с. 795]), *лихо **пригнуло*** (лихо обсіло [8, 428]). Останню фразему вжито у складі стилістичної фігури градації, яка сприяє нагнітання смислового та емоційно-експресивного значення: *Мене **втомлюють** люде. Я уникаю їх, боячись, що вони прочитають, як **лихо пригнуло мене, і знесило, і спустошило*** (3, 232).

Стилістичний ефект оказіональних змін ФО в тексті ґрунтується на співвідношенні їх узуального й оказіонального значення і полягає в тому, що нетрадиційне вживання ФО посилює їх виразність. Читач не свідомо порівнює узуальну форму з нетрадиційною, оказіональною. З огляду на це висловлювання набуває більшої конкретності й емоційності.

Уведення фразеологізмів у текст нерідко супроводжується їх семантичною та структурно-семантичною трансформацією.

Семантичні обігрування потенційних лексичних значень компонентів ФО у спеціально створених ситуативних контекстуальних умовах спричинене також облігаторною структурною ознакою фразеологізму – нарізнооформленістю. Семантичні трансформації дослідники визначають як «зміни традиційної семантики фразеологізму, спричинені його актуалізацією в особливих контекстуальних

умовах, внаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває додаткових відтінків або ж реалізується семантична двоплановість чи то окремих компонентів ФО, чи словосполучення в цілому» [2, 84].

Одним із найвиразніших прийомів семантичної трансформації є подвійна актуалізація фразеологізмів. Наприклад, у контексті *Опійум для народу – самогон. **Заливають горе** і, як це не дивно, **карти**. Грають в дурачка, в очко – аби забутись* (3, 131) обігрується значення фразеологізму *залити горе горілкою*. При цьому встановлюється кореляція між значенням

стійкого вислову і буквального значенням одного з його компонентів (*залити*), результатом чого є смислова двоплановість і формування прагматичного ефекту.

Трансформації фразеологізмів шляхом поширення їхнього компонентного складу належать до найбільш численних. Суть поширення ФО полягає у включенні до традиційної структури стійкого вислову таких слів чи словосполучень вільного вжитку, які надають фразеологізмові більшої конкретності, наближаючи його до тієї ситуації, у якій він використаний. Зі стилістичного погляду це один із тих індивідуально-авторських засобів, які використовуються для підвищення експресивності та емотивності висловлювання.

Досліджуваний матеріал дає змогу виділити такі типи поширення компонентного складу ФО:

- об'єктне: *Таким чином, я мушу не забувати ні на хвилину, що доля мого життя протягом року буде в лапах лютого звіра* (3, 415).

- атрибутивне: *Життя трималося на невидимій оку тонесенькій ниточці* (3, 120); *Нема Лаври. Постояла тисячу років, помуляла ворожі ненаситні дурні очі* (3, 138). Поширення узуальної ФО *муляти очі* трьома препозитивними означеннями, семантика яких характеризується значною експресивністю, сприяє посиленню значення стійкого звороту.

- обставинне: *Це буде обопільний наступ наш і західний. Отоді буде ламатися викирть хребет з таким тріском, якого ще не чув світ* (3, 159); *Я ніби плазую, чи падаю духовно в прірву, в порожнечу* (3, 346). Обставини та додатки, поширюючи межі фразеологізму, конкретизують його значення, зближуючи з контекстом.

- поширення заперечною часткою **не**, що надає традиційному фразеологізму протилежного значення: *Але ніколи я не гнув спину перед бідною і лихоліттям і ніколи не задирав голову, коли приходила радість* (3, 242).

- комбіновані поширення: *Тут уже діло вірне: попаде хоч маленька бомбочка – і сліду нашого не зостанеться на землі* (3, 150).

Поширення ФО іншими компонентами дають змогу авторові деталізувати, доповнити якісну характеристику особи, предмета, поняття, дії, а також виразити ставлення до зображуваного.

Зрідка автор змінює синтаксичну структуру фразеологічної сполуки, що дозволяє оновити, конкретизувати семантику ФО: *Хто глитнув горя з повної чаші так, як упиваються ним на Україні? Ніхто* (3, 203) (пор. *випити гірку (повнучашу лиха)* [8, 97]. Заміна стилістично нейтрального компонента *випити* зниженим синонімом *глитнути* значно посилює експресивність висловлювання.

Фразеологічна контамінація як один із різновидів трансформації фразеологізмів, розглядається як схрещування в одному висловленні двох або кількох ФО. На думку більшості дослідників фразеології, у результаті контамінації не утворюється нова ФО, а виникає оказіональна мовленнєва одиниця, яка суміщає в собі особливості та значення схрещуваних фразеологізмів [2, 139; 7, 152].

В аналізованому тексті зафіксовано контамінацію ФО на основі семантичної близькості компонентів: *Довго думаю і мучуся, і б'юся головою як риба об лід* (27). Наведена оказіональна ФО утворилася на основі схрещення одиниць *битися як риба об лід* намагатися, силкуватися робити що-небудь складне, непосильне [8, 27] та *битися головою об стіни* перебувати в стані розпачу, сильно розбудження [8, 155].

В іншому випадку контамінована фразема допомагає оповідачеві повніше відобразити свій душевний стан, стає яскравим експресивним засобом: *Ой Боже мій, Боже мій! Отак зітхаючи весь день, мов схоплений за горло залізною мертвою хваткою, ходжу як неприкаяний* (відбулося схрещування ФО *мертва (залізна) хватка* [8, 922] і *схопити за горло* [8, 873]).

Таким чином, аналіз особливостей добору, специфіки використання, функціонально-стилістичного навантаження фразеологічних одиниць у «Щоденнику» Олександра Довженка засвідчує, що фраземіка є однією з вагомих складових індивідуально-авторської картини світу. Як узуальні, так і оказіональні, трансформовані фразеологізми в щоденникових записах є виразним аксіологічним і експресивним засобом, який формує загальне емоційно-оцінне тло викладу і виявляє колорит національного мовомислення автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александрова (Бибик) С.П. Фразеологізми в загальнонародній мові та в художньому тексті // Мовознавство. – 1993. – № 6. – С. 70-74.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова

- думка, 1989. – 154 с.
3. Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповісті, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / Ред. рада В.Шевчук та ін.; Упорядк. вст. ст. та прим. Р.Корогодського. – Харків: Фоліо, 1994. – 655 с.
 4. Єрмоленко С.Я. Нариси з української словесності: Стилiстика та культура мови. – К.: Довiра, 1999. – 431 с.
 5. Космеда Т.А. Особливості автокомунікації Т.Г. Шевченка (на матеріалі письменницького щоденника // Мовознавство. – 2005. – № 5. – С. 15-24.
 6. Телия В.Н. Коннотативний аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 144 с.
 7. Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г. Українська фразеологія. – Х.: Основа, 1990. – 167 с.
 8. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.

Стаття посвящена особенностям использования, функционально-стилистической нагрузки фразеологических единиц в

«Дневнике» Александра Довженко. Проведен глибокий аналіз як узуальних, так і окказіональних, трансформованих фразеологізмів в щоденникових записях письменника.

Ключевые слова: языковая личность, фразеологическая единица, узуальная форма, окказиональная форма, трансформации фразеологизмов, стилистический эффект.

Article focuses on the specifics of usage, features of functional and stylistic load of phraseological units in the "Diary" by A. Dovzhenko. There was made a profound analysis of usual and occasional, transforming phraseology in diaries.

Key words: linguistic identity, phraseological unit, usual form, occasional form, transformation phraseology, stylistic effect.